

фальсифікувалася. Іноземні історики, а часто люди далекі від історії, політики написали чимало книг, в яких фальсифікували минуле і сучасне Закарпаття. Головна ідея праць більшості істориків і політиків зводилася до того, щоб заперечити зв'язки Закарпаття з Україною, обґрунтувати відрубність його історії від східного слов'янства. Ось чому, вже в перші роки після визволення і возз'єднання з Україною постала потреба обґрунтувати наукову концепцію розвитку історії краю як частини східного слов'янства, України-Русі, основи якої закладались ще вченими ХІХ ст., в тому числі і вихідцями з Закарпаття і найкраще були втілені в працях визначного українського історика М.С.Грушевського.

Окрім того, після возз'єднання серед української громадськості зростає зацікавленість минулим Закарпаття. Праці видані в Україні в 20-30-х роках стали бібліографічною рідкістю.

Тому Ф.П.Шевченко почав працювати над історією Закарпаття в науковому плані і спершу опублікував ряд газетних статей. Вже 9 січня 1945 р. в газеті "Радянська Україна" появилася його стаття під назвою "З минулого"¹, яка згодом була передрукована в місцевій газеті "Закарпатська Україна".² Автор ознайомив читацький загал з географією та найважливішими подіями з історії Закарпаття, зокрема з прикладами боротьби трудящих за возз'єднання з Україною і аргументовано доводив закономірність цього акту.

Учений задався мрією написати спільне дослідження з історії Закарпаття з висвітленням комплексу питань минулого. І свій задум він втілює в науково-популярній праці яка вийшла в 1950 р під назвою "Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні".³ В ній вперше було схарактеризовано основні етапи історичного розвитку Закарпаття від найдавніших часів до середини ХХ ст. Праця була виконана на основі солідної джерельної бази, на тлі загальноукраїнської історії та у взаємозв'язках з сусідніми країнами. Мовою фактів автор вказав на безпідставність тверджень угорських, австрійських істориків, які намагалися довести, що "Закарпаття не слов'янська земля, а українці не мають ніякого права на неї, бо начебто їх предки прийшли сюди вже після того, як край був включений до складу Угорського королівства".⁴

Іван Гранчак
Дмитро Данилюк

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Ф.П.ШЕВЧЕНКА

У науковій спадщині видатного українського вченого і організатора історичної науки України Ф.П.Шевченка, яка становить понад 700 праць, чільне місце належить історії Закарпаття. Причому, коло його наукових досліджень досить широке — від проблем середньовічної історії, культурно-освітнього життя краю у ХVІІІ ст. до соціально-економічних і суспільно-політичних змін в перші роки входження його до складу Української РСР.

Інтерес Ф.П.Шевченка, який з успіхом досліджував загальноукраїнські проблеми, до історії Закарпаття не випадковий. Як вчений він добре був обізнаний з тим, що протягом майже 800-річного перебування Закарпаття в складі іноземних держав (Угорщина, Австрія, Австро-Угорщина, Чехословаччина і знов Угорщина 1939-1944 рр.) його історія всіляко

Прикладами з соціально-економічної та політичної історії, духовної і матеріальної культури вчений яскраво ілюстрував такий висновок: "...для історії закарпатської вітки нашого народу є характерним те саме, що і для історії всього українського народу".⁵ Дослідник і не підозрював, що цим самим далі розвивав і поглиблював концепцію таких закарпатських істориків кінця XVIII — першої половини XIX ст., як І.Базилевич і М.Лучкай, наукова спадщина яких вивчена тільки в останні роки.⁶

У книзі Ф.П.Шевченка стисло охарактеризовано політичне становище Закарпаття в складі Австро-Угорської монархії, Чехословацької республіки 1919-1939 рр. та в період угорської окупації 1939-1944 рр. Особливим предметом уваги сусідніх держав воно ставало на початку і в кінці Другої світової війни. Автор чітко визначив основні етапи національно-визвольного руху, що піднявся на новий ступінь розвитку після розпаду Австро-Угорської монархії. Зокрема, дав адекватну оцінку роботи Хустського з'їзду (21 січня 1919 р.). Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (26 листопада 1944 р.), який прийняв Маніфест про возз'єднання з УРСР, а також розглянув угоду між СРСР і ЧСР, який юридично реалізував це прагнення закарпатців.

Звичайно, у книзі "Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні" чимало проблем тільки називалося з тим, щоб вони стали предметом дослідження молодих вчених. Монографія мала не тільки наукову функцію. Вона знайомила широке коло читачів з історичним шляхом розвитку Закарпаття. Згодом вчений почав розробляти і конкретні проблеми з історії цього регіону.

Протягом десятиліть книга Ф.П.Шевченка "Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні" була важливим посібником для студентів і аспірантів, викладачів шкіл і вузів, вчених і широкого загалу читачів, незважаючи на обов'язкові на той час ідеологічні кліше. Як працівники вищої школи відзначаємо, що невелика за обсягом, але глибока за змістом книга слугувала нам в роботі, при написанні курсових і дипломних робіт, проведенні семінарів. Вона входила як складовий компонент при написанні дисертацій з історії

Закарпаття. І сьогодні книга Ф.П.Шевченка, широко використовується нами; хоча окремі оцінки, на яких відчувається дух сталінських часів, розглядаються критично. При всіх плюсах і мінусах в студії Ф.П.Шевченка подано науково обґрунтовану проукраїнську концепцію історії Закарпаття, як частини загальноукраїнського історичного процесу, що є безперечною заслугою автора.

У тому ж 1950 р. у "Віснику АН України" Федір Павлович опублікував статтю "П'ять років возз'єднання Закарпаття з Українською РСР".⁷ Автор простежив ті зміни та досягнення, що сталися в економіці і суспільно-політичному житті молоді області. А треба визнати, що, не дивлячись на радянізацію, вони були особливо помітні в промисловості, культурі й освіті, охороні здоров'я, їх не варто замовчувати і сьогодні.

Предметом дослідження Ф.П.Шевченка стали і проблеми історії Закарпаття періоду середньовіччя. Однією з них було навчання закарпатців у Києво-Могилянській академії.⁸ Автор вперше назвав імена студентів-закарпатців цього відомого українського навчального закладу: Стефан Пчельський з Ужгорода, Олексій Кертіс з Мукачева, Василь Штефка — "козачий син" із села Кривого Марамороського полку, його земляк Василь Іваницький, Микола Добрянський, син священика. Пізніше ця тема зацікавила і інших дослідників і один із них, С.Р.Кагамлик, уточнив окремі деталі щодо місця народження окремих студентів і доповнив їх список новими іменами.⁹

Ф.П.Шевченко підкреслив наявність у закарпатців великого потягу до освіти, здібності яких виявилися на межі XVIII і XIX ст. Тоді закарпатці в Росії стали відомими вченими, організаторами освіти, викладачами провідних вузів. Чимало з них сприяло зміцненню культурних зв'язків із рідним краєм, зокрема надсилаючи своїм землякам рідкісні видання XVII-XVIII ст., які сьогодні зберігаються в бібліотеках Ужгорода.

Цікавила Ф.П.Шевченка і доля закарпатців в роки угорсько-фашистської окупації краю. Як фахівець з історії Великої Вітчизняної війни, він порушив цілком нову проблему — участь закарпатців у партизанському русі на території Укра-

їни у 1941-1944 рр. Вона тим більше напрошувалася на дослідження, що стосовно Закарпаття це вже було зроблено такими місцевими дослідниками, як І.Роспопа, В.Русин, І.Гранчак.

Вперше з відповідними матеріалами Ф.П.Шевченко виступив на науковій конференції в Ужгороді в 1962 р.,¹⁰ а згодом опублікував статтю в "Українському історичному журналі".¹¹ Наведені матеріали засвідчили участь закарпатців в антинімецькому русі військовополонених угорських солдатів, які в січні 1942 р. підписали декларацію із закликом до армії і населення Угорщини чинити опір фашистському командуванню, переходити на бік Червоної Армії. У статті наведено конкретні прізвища закарпатців, які воювали в партизанських з'єднаннях під командуванням А.С.Ковпака, М.І.Наумова, І.П.Федорова. Вони воювали в Брянських лісах, форсували Десну, Дніпро, Прип'ять, боролися проти ворога на українській і білоруській землі. Автор високо оцінив мужність закарпатців у боях за визволення України від фашистських загарбників. Вони були переконані, що одночасно борються і за визволення рідного краю. Ця тема також знайшла відгук у місцевих дослідників, які не тільки її поглибили,¹² а й розширили її географію. Вони проаналізують і висвітлять участь закарпатців у партизанських загонах на території Югославії, Франції, Бельгії.¹³ А якщо ще врахувати наявність підпільного і партизанського руху безпосередньо на Закарпатті, вступ молоді до чехословацької військової частини, що формувалася на території СРСР, рух добровольців в краю після визволення його Червоною Армією, то цілком слушним є висновок ученого "закарпатці внесли гідний вклад у боротьбу українського народу проти фашизму в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу".

Однак, найважливішою заслугою Ф.П.Шевченка слід вважати підготовку програми наукових досліджень історії Закарпаття для вчених Ужгородського держуніверситету в 1967 р. Вона була викладена у статті "Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі",¹⁴ і характеризувалася унікальним для радянської історіографії умінням визначити методологічні основи історичних досліджень.

Автор, виходячи з філософської трактовки діалектичної єдності загального і конкретного доводить, що ігнорування між взаємозалежностями цих категорій може призвести до збідненого зображення історичного процесу, і яскраво ілюструє справедливість цього висновку численними прикладами з історії Закарпаття. Зокрема наводить, здавалось би загальновідомі факти, які подаються в іншій інтерпретації, а відтак з новими оцінками та дають вагомі підстави для висновку, що "цей край завжди вносив свій вклад у загальноукраїнський історичний процес".

Учений визначив широке коло найактуальніших питань, які взагалі не порушувалися, або досліджувалися фрагментарно та тенденційно. Один тільки приклад. У загальних курсах праць з історії України обминається той факт, що на інших українській землях у першій половині XVI ст. не було таких великих антифеодальних виступів селянства, як це мало місце на Закарпатті в роки селянської війни в Угорщині під проводом Дердя Дожі в 1514 р. Ф.П.Шевченко вказав й на значення руху опришків у XVIII ст., як складової частини національно-визвольного руху всього українського народу. Важливою є думка вченого про те, що багатонаціональне населення Закарпаття у переломні моменти історії згуртовувалося і спільно виступало проти реакції, виборюючи свої політичні і національні права.

Потрібно підкреслити той факт, що Ф.П.Шевченко ще у 70-і роки на прикладі історії Закарпаття продемонстрував нове мислення щодо методики історичного дослідження. Він не абсолютизував питання класової боротьби, а відводив чільне місце духовному життю, розвитку суспільної думки, підкреслюючи, що вони розвивалися у загальноукраїнському руслі. Однак і тут Закарпаття відзначалося специфікою, яка доповнювала загальноукраїнський культурний процес. Наприклад, коли на Україні полемічна література почала згасати, цей жанр з новою силою знайшов своє продовження у творчості закарпатського письменника-полеміста Михайла Андрелли.

І, насамкінець, не можна не дивуватися передбачливістю вченого у визначенні актуальності такої проблеми як внесок закарпатської інтелігенції в розвиток культури, освіти й

науки Росії. Справедливо підкреслюючи, що культурне море нашого народу постійно поповнювалося великими і малими потоками, які йшли з усіх українських земель вчений наголошує, що ніколи в цьому відношенні не пересихав великий культурний потік із Закарпаття. Особливо він був поноводний на зламі XVIII і XIX ст., коли ціла кагорта закарпатців стали в Україні і Росії відомими вченими істориками (Ю.І.Гуца-Венелін), філософами (П.Д.Лодій), економістами й правознавцями (М.А.Балудянський, В.Г.Нукольник). А ще десятки плідно працювали на ниві науки і культурно-освітнього життя в рідному краї. В умовах тоталітарного режиму імена цих та інших діячів (І.Базилевич, М.Лучкай, І.Дулішкович, О.Павлович) за те, що були вихідцями із духовенства або замовчувалися, або оцінювалися тенденційно. А Ф.П.Шевченко ще в 70-х роках закликав не виступати з суворими вирокami стосовно своїх попередників, бо їм доводилося жити і творити в складних умовах. Він поставив перед дослідниками чітке завдання: "Потрібно всіх зібрати воедино, щоб показати світові славних синів і дочок закарпатської вітки великого українського народу, представники якого внесли також вклад в розвиток культури російського, угорського та інших народів".¹⁵

На сьогодні можемо констатувати, що з цієї програми розгортання наукових досліджень вже чимало виконано — видано праці з характеристикою наукової і творчої спадщини вчених, культурно-освітніх і церковних діячів Закарпаття першої половини XIX ст.¹⁶ А в 1997 р. побачило світ перше комплексне дослідження з характеристикою історичних постатей Закарпаття від Кирила і Мефодія до початку XX ст.¹⁷ Належною відповіддю на поставлені Ф.П.Шевченком завдання є видання науковцями Ужгородського університету двотомної праці "Нариси історії Закарпаття".¹⁸

Не дивлячись на те, що стаття "Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі" була написана в 1968 р., вона містить такі положення, які ще й до сьогодні є актуальними та будять думку дослідників, спонукають їх до вивчення таких проблем, які збагачують не тільки закарпатську, а й всю українську історіографію.

Ф.П.Шевченко своїми рецензіями на узагальнюючі праці з історії України домагався, щоб в них відводилося належне місце і Закарпаттю, був членом редколегії збірника "Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття" (Ужгород, 1970), надавав практичну допомогу укладачам "Атласу Закарпатської області" (М.: Вид-во Комітету геодезії і картографії СРСР, 1991) тощо.

Наша розповідь була б далеко неповною, якби не підкреслили, що Ф.П.Шевченко постає перед нами не тільки як відомий вчений, а й як людина щедрого серця і душі. Здається, що ні до кого він не ставився з такою теплотою, бажанням допомогти, як нам — закарпатцям, які стали на широку дорогу науки й освіти після возз'єднання краю з Україною. Це через його руки проходили покоління старших і молодших ужгородських вчених, в тому числі і проф. І.Гранчак один із авторів цієї статті. Кожний, хто звертався до Федора Павловича, відчував доброзичливе ставлення й велику підтримку з боку вченого. Багато ужгородців приїжджало до нього за порадою, консультацією, які він щедро надавав. Це завдяки йому стали вченими не тільки аспірант І.Гранчак, але десятки інших істориків, археологів, етнографів і навіть філологів. Можна з впевненістю говорити, що Ф.П.Шевченко є хресним батьком десятків учених Закарпаття. Вже в перші повоєнні роки він підтримував тісні зв'язки з відомим ученим Закарпаття М.М.Лелекачем. Вони постійно листувалися, Ф.П.Шевченко працював у бібліотеці закарпатського вченого, допомагав йому здобути перший науковий ступінь — кандидат наук.

Коли М.М.Лелекач подав до захисту кандидатську дисертацію по сукупності праць, то серед десятка зовнішніх відгуків найтеплішим і найґрунтовнішим був відгук Ф.П.Шевченка. Він наголошував, що як вчений М.М.Лелекач сформувався ще в 30-х — першій полов. 40-х років. Уже перші його праці викликали інтерес, бо розв'язували складні питання минулого Закарпаття. Особливо високо оцінив учений внесок М.М.Лелекача у вивчення взаємин Закарпаття з Україною і Росією, аграрної історії краю. Праці М.М.Лелекача, говорив Федір Павлович — це вагомий вне-

сок в українську історіографію і їх варто б видати окремою книжкою. На жаль ще й досі це побажання Ф.П.Шевченка не здійснилося. А шкода! Федір Павлович радів, що М.М.Лелекач став кандидатом наук і завжди високо цинив його праці, підтримував ділові зв'язки.

Ф.П.Шевченко любив закарпатців і їх край і при найменшій нагоді відвідував його. Востаннє відвідав Закарпаття у 1969 р. як науковий керівник Каміли Колибанової, яка успішно захистила кандидатську дисертацію на спеціалізованій раді істфаку Ужгородського державного університету.¹⁹

Велику допомогу Ф.П.Шевченко надав здібному вченому Закарпаття, який досліджував історію 20-30-х років, Б.І.Співаку. Як учень Ф.П.Шевченка я сприяв їх знайомству, був присутній при кількох розмовах. Ф.П.Шевченко допоміг Б.І.Співаку у виборі теми докторської дисертації, читав окремі її розділи, давав цінні поради. Він написав відгук на докторську дисертацію, в якому зазначав, що праці Бориса Івановича — нова сторінка в історії вивчення Закарпаття, високо оцінив широту джерельної бази дослідження, наукову ґрунтовність її висновків. Б.І.Співак не одноразово говорив мені (І.Гранчаку), що мав широке коло друзів, колег в різних вузах України, в наукових установах, але ніхто його так щиро не приймав, як це робив Ф.П.Шевченко.

Із порадами до Федора Павловича неодноразово звертався М.В.Троян. Аспірантуру він закінчив без відриву від виробництва і Федір Павлович був радником у роботі над кандидатською дисертацією, присвяченої революційним подіям в Закарпатті в 1918-1919 роках. Ф.П.Шевченко знав добре цей період історії Закарпаття і дав дисертанту ряд цінних порад. Пізніше, в період роботи над докторською дисертацією М.В.Троян також звертався за порадами до одного з провідних істориків України. Ф.П.Шевченко був учнем широкого масштабу і розмова з ним на різні теми була надзвичайно корисною.

Уже будучи в роках йшов у науку здібний юрист, енергійна людина В.Ю.Ганчин. Науковим керівником у нього був проф. М.В.Троян. І знаючи Ф.П.Шевченка як провідного вченого і радника, повів його до нього. Засиль Юрійович від-

значав, що Ф.П.Шевченко не тільки схвалив напрямок дослідження — історико-правові аспекти становища Закарпаття, але і дав згоду бути офіційним опонентом. І це в той час, коли ще роботи не було, а тільки обговорювалися її перспективи. Виконуючи роботу, Василь Юрійович часто звертався до Ф.П.Шевченка, просив сприяння у публікації наукових статей тощо. На захисті всі були вражені виступом офіційного опонента Ф.П.Шевченка, котрий дав високу, науково обґрунтовану оцінку дисертації В.Ю.Ганчина.

Теплим і глибоко науковим був відгук Ф.П.Шевченка на кандидатську дисертацію Д.Данилюка. Учений високо оцінив дослідження з історіографії і висловив ряд цінних порад. Д.Данилюк продовжував працювати в галузі історіографії, як це радив Ф.П.Шевченко і написав оригінальне дослідження про розвиток історичної науки на Закарпатті в XVIII — серед. XX ст., за що йому було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

Важко перерахувати всіх істориків Закарпаття, які консультувалися з Ф.П.Шевченком з різних дослідницьких проблем, відчували його допомогу. Вчений давав цінні поради дисертантам І.Г.Шершуну та І.М.Чаварзі. Виступав офіційним опонентом по докторській дисертації В.Є.Задорожного, кандидатських дисертаціях В.В.Палька і С.Д.Федаки. Проф. О.С.Мазурку він написав рецензію на монографію, яка готувалася до друку і була основою докторської дисертації.

Міцна дружба єднала і археологів Закарпаття з Ф.П.Шевченком, коли він був директором Інституту археології АН УРСР. Спільно з проф. Е.А.Басурі вони організували на базі Ужгородського держуніверситету Всесоюзну конференцію археологів у 1972 році, на якій Федір Павлович високо оцінив дослідження археологів Закарпаття.

***

Та найтісніші зв'язки з Ф.П.Шевченком мав проф. І.Гранчак. Ще в листопаді 1952 року він став аспірантом Інституту історії АН УРСР, а Федір Павлович його керівником. Я і до сьогодні відчуваю теплоту тих слів і порад, які давав

мені Федір Павлович у період складання іспитів кандидатського мінімуму та вибору теми дисертаційного дослідження. Він приносив мені книги з власної бібліотеки, радив як працювати над монографіями академіків Б. Грекова, М. Тихомирова, давав цінні поради щодо опрацювання спадщини українських авторів, звертав увагу на вивчення джерел. Без широкого знання джерел, повторював неодноразово Федір Павлович, не можна вивчити добре той чи інший період історії. Особливо наголошував він на необхідності вивчення іноземних мов. Він підкреслював, що мені як майбутньому славісту, потрібно знати слов'янські мови, зокрема чеську, словацьку, польську і звичайно одну із світових мов.

Днями, а деколи і ночами сиділи ми і міркували над темою кандидатської дисертації. Зважували все — актуальність теми, і її дисертабельність, наявність джерел, мої можливості, як молодого тоді ще вченого. Федір Павлович вважав, що кожна тема мусить мати свого автора, а кожен автор має обирати посильну йому для розкриття тему. Як науковий керівник Федір Павлович залучав мене до участі в наукових конференціях, написання рецензій тощо. Все написане ретельно вичитував, аналізував, давав поради, проте, підкреслював, що моя думка як автора є визначальною. Він прагнув створити обстановку, щоб кожний автор мав можливості розкрити себе як учений, дослідник.

У листопаді 1956 року я успішно захистив кандидатську дисертацію з історії Чехословаччини в період світової кризи 1929-1933 років. У цьому є і частка праці, наукового таланту мого наставника, українського історика Ф. П. Шевченка.

Працюючи з серпня 1955 року в Ужгородському державному університеті, я постійно підтримував тісні зв'язки з моїм шановним учителем Ф. П. Шевченком. Спільно ми брали участь у наукових конференціях, в конгресах славістів. Федір Павлович допомагав мені у виборі теми докторської дисертації, гаряче вітав появу кожної моєї нової праці. Я здивований його увагою: як тільки почитав роботу, тут же зателефонував чи листа написав, висловив свою думку про працю, дуже часто робив критичні зауваження, учив бути послідовним, логічним у судженнях. І коли я в жовтні 1967 року

захистив докторську, він першим привітав мене і як свого учня по-батьківськи розцілював.

Наша дружба як щирого наставника і вдячного учня продовжувалася до останніх днів життя вченого. Я, І. Гранчак, завжди буду пишатися з того, що мав щасливу нагоду учитись у такого визначного вченого, талановитого наставника молоді, як Ф. П. Шевченко.

Він не тільки навчав мене писати історію, але і як бути людиною. Я був гостем його родини, зустрівся з дружиною Розалією Карпівною, яка була охоронцем і вірним соратником великого вченого. Користуюсь нагодою, щоб щиро подякувати за все: учителю за науку, а родині за гостинність. Дай Вам Бог здоров'я, а Федору Павловичу — Вічний Спокій і Вічна Пам'ять.

¹ Радянська Україна. 1945, 9 січня.

² Закарпатська Україна. 1945, 13 січня.

³ Шевченко Ф. П. Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні. К., 1950. С. 97.

⁴ Там же. С. 5.

⁵ Там же. С. 5.

⁶ Данилюк Д. Д. Розвиток історичної науки в Закарпатті (з кінця XVIII - до середини XX ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Ужгород, 1994.

⁷ Шевченко Ф. П. П'ять років возз'єднання Закарпаття з Українською РСР // Вісник АН Української РСР. 1950. № 6. С. 27-40.

⁸ Шевченко Ф. П. Закарпатці - студенти Київської Академії XVIII ст. // Укр. іст. журн. 1965. № 6. С. 95-98.

⁹ Кагамлик С. Р. Роль Київської Академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст. // Укр. іст. журн. 1991. № 3. С. 57, 59.

¹⁰ Шевченко Ф. П. Про участь закарпатців у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу // Тези доповідей у міжвузів. респуб. славістичної конф. (25-30 вересня 1962 р.). Ужгород, 1962. С. 213-215.

¹¹ Шевченко Ф. П. Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941-1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1963. № 3. С. 95-99.

¹² Довганіч О. Д., Пашкевич В. Г. Участь закарпатців у партизанському русі на території України і Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни // Закарпаття: минуле і сучасне. Ужгород, 1986. С. 78-89; Іх же. Чехословацькі антифашисти в партизанських формуваннях України і Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1990. № 5. С. 30-39.

¹³ Добровольці. Ужгород, 1971. С. 143.

- ¹⁴ Шевченко Ф.П. Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття: Матеріали наук. сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (29 червня - 2 липня 1967 р.). Ужгород, 1970. С. 43-54.
- ¹⁵ Там же. С. 52.
- ¹⁶ Данилюк Д.Д. Ю.І.Гуца-Венелін. Ужгород, 1995. С. 44.; Його ж. Михайло Лучкай - патріарх закарпатської історіографії. Ужгород, 1995. С. 62.
- ¹⁷ Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. Ужгород, 1997. С. 269.
- ¹⁸ Нариси історії Закарпаття. Відп. ред. і керівник авт. колективу проф. І.Гранчак. Ужгород, 1993. Т. 1: 3 найдавніших часів до 1918 року. С. 433; 1995. Т. 2.
- ¹⁹ Колыбанова К.В. Культурные и общественные связи Украины с Сербией в XVIII веке: Автореф. дис... канд. ист. наук. Ужгород, 1989. Научный руководитель - доктор исторических наук, член-корреспондент АН УССР Шевченко Ф.П.